

М.М. Қосыбаев
Б.С. Жиёмбай*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: zhiembai_bibigul@mail.ru

Армян-қыпшақ жазба ескерткіштері тіліндегі зат есімнің сан-мөлшер категориясының тарихи дамуы

Аңдатпа. Қазақстанның дәл бүгінгі қоғамдық өмірінде тарих қойнауында жинақталған бағалы деректерге баса назар аударудың маңызы зор. Орта ғасырда Еуразия кеңістігінде Дешти қыпшақ мемлекетін құрып, әлемдік өркениет пен мәдениетке өз үлесін қосқан қыпшақтардың артында қалған мол мұра әр кезеңде түрлі әліпбилермен жазылғаны мәлім. Армян графикасымен қыпшақ тілінде жазылған мұралар дін, әдебиет, тарих, құқық, философия, жаратылыстану ғылымдарына негізделіп, өмірдің саяси-экономикалық, тарихи-мәдени салаларын қамтыды. XX ғасырдан ғалымдардың тыңғылықты зерттеу нысанына айналған армян-қыпшақ мұралары шетелдік басылымдарда жарияланып, транскрипцияланып, сөздіктермен, аудармалармен толықтырылып, сыры күн санап ашыла түсті. Ғалымдар тарапынан сан түрлі ғылыми пайымдаулар мен көзқарастар толастамай, «армян-қыпшақ» термині ғылымға енгізіліп, орта ғасырдағы қыпшақтар мен армяндардың өмірі мен тіршілігі, мәдени байланыстары соны зерттеулерге арқау болды. Бүгінде осынау ауқымды жанрлық сипатта жазылған армян-қыпшақ мұраларының тілдік ерекшеліктерін тереңірек зерттеу қажеттілігі сезіледі.

Сан-мөлшер категориясы түркі тілдері теориялық грамматикасының өзекті әрі сан түрлі пікір-көзқарасты тоғыстырған тақырыптарының бірі болып саналады, бұған осы тақырыпта жылдар бойы жинақталған зерттеулер мен ғылыми жұмыстар қуә. Аталмыш грамматикалық категорияны зерттеу түркі тілдерін тарихи тұрғыда зерттеумен тығыз байланысты және өз бастауын көне дәуір ескерткіштері тілінен алады. Мақалада зат есімнің сан-мөлшер категориясының тарихи генезисі ғалымдардың еңбегі негізінде айқындалып, көптік жалғауларының көне түрк, орта ғасыр дәуірі ескерткіштері, армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі көрінісі жүйелі түрде талданады. Мақала ҚР БҒМ тарапынан қаржыландырылатын АР13068438 «Армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі әмбебаптық пен ерекшелік» ғылыми жобасы аясында жазылды.
Түйін сөздер: Дешти қыпшақ, тарих, тіл, жазба ескерткіш, мұра, категория, сан-мөлшер категориясы, зат есім, этимология.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-211-??>
Түсті: 13.07.2022 / Жарияланымға рұқсат етілді: 04.08.2022

Кіріспе

Тілдердің барлығына дерлік тән, жалпылама ортақ категориялардың бірі – грамматикалық сан-мөлшер категориясы.

Түркі тілдеріндегі сан-мөлшер категориясы жайлы М. Қашқари, В.В. Радлов, С.Е. Малов, П.М. Мелиоранский, О. Бетлингк, В. Банг, Г. Рамстедт, Н.К. Дмитриев, Н.А. Баскаков, А.Н. Кононов, А.М. Щербак, Б. Мункачи, Д.

Синор, Н.Н. Поппе, Б.А. Серебренников, Э.Р. Тенишев, К. Гренбек, А. Габен, А. Ализаде, А. Азнабаев, В. Псянчин, А.Г. Гуломов, Э. Фазылов, Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томанов, Т. Жанұзақов, А. Есенқұлов, Б. Сағындықұлы еңбектерінде баяндалған. Ал қазақ тілінде алғашқылардың бірі болып бұл мәселе М. Балақаев, сондай-ақ А. Ысқақов, Н. Оралбай, С. Исаев, тағы басқа да ғалымдардың еңбектерінде жалғасын табатыны анық.

Қазақ тіл білімінде сан-мөлшер категориясы көбінесе көптік ұғым мен көптік жалғау тұлғасымен байланысты қаралып келеді. Қазақ тілінің грамматикаларында қолданылатын сан-мөлшер категориясы, сандылық категориясымен қоса, грамматикалық тұлға ретінде көптік жалғау, көптік жалғау категориясы немесе көптік категориясы деген терминдердің қолданылуы осының дәлелі болса керек.

А. Ысқақовтың көрсетуінше, қазақ тілінде көптік категориясы да, көптік жалғау категориясы да бар. Көптік категориясы деген ұғым тым жалпы ұғым да, көптік жалғау категориясы онан гөрі әлдеқайда жалқы ұғым. Көптік категориясы лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тәсілдер арқылы беріледі [1]. Н. Оралбай жекешелік пен көптік мағыналардың қарама-қарсылығына құрылған жалпы грамматикалық мағыналы категорияны – зат есімнің сандылық категориясы деп қолдануды көрсетеді [2]. С. Исаев көптік жалғаудың сөз байланыстырушылық сипатының, жалғау қасиетінің басқа жалғаулардан ерекшелігіне тоқталады. Қазақ тілінде көптік жалғау жалғау аталғанымен, тікелей көптік мағынаны білдіргенде, басқа жалғаулар сияқты қосымшаның жалғау деп аталатын түріне тән сөз байланыстырушылық қызмет атқара алмайды. Сөз байланыстырушылық сипатының болмауы жағынан көптік жалғау қосымшаның жалғау түрінен гөрі форма тудыратын жұрнақтар қатарына өте жақын. Ғалым көптік жалғаудың бірден-бір грамматикалық көрсеткіші деп -лар, -лер -дар, -дер, -тар, -тер формаларын танып, бұл жалғаулар қазақ тілінде өзі жалғанатын сөздің

соңғы дыбысы мен буынына қарай түрленіп жалғанатындығын жазады [3, 113 б.].

Зерттеу әдістері

Армян-қыпшақ жазба ескерткіштерінің табылу, жинақталу, транскрипциялану, жариялану, аударылу, жанрлық сипатының айқындалуы шетелдік ғалымдар Ж. Дени, Э.Шютц, Г.Дерфер, Дж.Клоссон, А.Е.Крымский, Ф.Е.Корш, Э.Трыарский, Я.Дашкевич, И.Вашари, О.Прицак, Е.Слушкевич, Г.Алишан, М.Левицкий, Р.Кохнова, И.А.Абдуллин, А.В.Сафарян, отандық ғалымдар Ғ.Айдаров, А.Н.Гаркавец, Ғ.Сапарғалиев, С. Құдасов, т.б. тарапынан мүмкін болды. Сондай-ақ ескерткіштер тілінің ерекшелігін зерделеуге Т.И.Грунин, Э.В.Севортян, Дж.Клоссон, Ж.Дени, А.Н.Гаркавец, С.Ж.Құдасов, тағы да басқа ғалымдардың жүйелі пікірі, ғылыми зерттеулері дәлел. Дегенмен қазіргі уақытқа дейін армян-қыпшақ мұраларының тілдік ерекшеліктері толыққанды зерделенді деу қиын.

Талқылау

Көне түрк дәуірінде көптік мағынаны білдіретін жалғаудың бірнеше тұлғасы болған. С.Е. Малов «Күлтегін» және басқа да көне түрк жазба ескерткіштерінің тілін зерттей отырып, көптік жалғауының үш түрлі тұлғасын атап көрсетеді, олар: 1) -lar, -ler; 2) -t; 3) -z [4]. Бірқатар түркітанушы ғалымдар, атап айтқанда Н.К. Дмитриев, А. Азнабаев, В. Псянчин, Б.А. Серебренников Ғ. Айдаров, М. Томанов, А. Есенқұлов көптік жалғауының тек осы түрлеріне ғана тоқталады.

Көне түркі жазба ескерткіштер тілінде кездесетін және кейбір түркі тілдерінде сақталған, көптік мағынада жұмсалатын аффикстердің бірі – -т.

С.Е. Малов көне түрк ескерткіштерінде жоғары атақты білдіретін төрт-бес сөзде көптік жалғауының кездесетіндігін айтады: tarqan-tarqat (атақ-дәреже), oqun-orut (орын), tigin tiginlär-tigitlar. Көптік жалғаудың -т

көрсеткіші XI ғасыр ескерткіштері тілінде бірлі-жарым сөздермен қолданылып, көптік мән берген. «Құтадғу білікте» кездесетін erät сөзінің аудармасы көне түрк сөздігінде «мужи, мужчины, войны» түрінде көптік мәнде берілген. Мысалы, bu el tutuqa kör erät sü keräk/erät tutuqa neñ tavar tü keräk (чтобы управлять государством, надо много воинов/чтобы содержать воинов, необходимо разные вещи [5, 176 с.]). М. Қашқари сөздігінің I томында tegit сөзін tegin сөзінің көпше түрі деп береді де, мұның көпше түрдің қағидасына сәйкес келмейтіндігін айтады. Бұған қарап -т жалғауының бұл дәуірде көптік мән бергенін, алайда көптік жалғауы ретінде кең көлемде қызмет атқармағанын байқауға болады. Дәл осы tegit сөзі көне түрк сөздігінде «монгольская форма мн. ч., от tegin (принцы)» деп берілген [5, 548 с.]. Ал tegin сөзі хан отбасындағы кіші ұлдың есіміне қосылып айтылатын атақ (титул). Tegit сөзі öga сөзімен бірге қолданылады: Öga tegit – орта дәрежелі халықтың ірілері мен қаған ұлдарының кішісіне берілетін ат.

П.М. Мелиоранский tegin-tegit, tarkan-tarkat жекелік мағына мен көптік мағынаның қатынасы түркі тілдеріне тән еместігін жазады. Ғалым Қытай деректері негізінде қалыпқа келтірілген tüküt-түрктер формасы, сондай-ақ хотут-әйелдер (qatun – qatut моңғол тілінен әйел-әйелдер), yolat (уолан), т. б. сөздерінің шығу тегін түркілік емес деп қарастырады. Мұның себебін бұл формаларға түркі тілдерінде үстемеленіп -лар/-тар жалғауларының жалғануын дәлел ретінде ұсынады: tegitlar, хотуттар, kirkittar, т.с.с. [6].

Н.Н. Поппе түркілік yigit сөзі көптікті білдіріп, әйел жақтан туыстықты білдіретін yigän формасынан шығады. Бұған қоса, süt, kanat сөздерінде көптік мағынаны беретін көне -т аффиксі сақталған деп көрсетеді [7, 16 с.]. А.Н. Кононов tüküt, yomut этнонимдерінің құрамындағы -т көптік жалғаудың көрсеткіші деп береді [8, 276 с.]. Б. Сағындықұлы Орхон-Енисей, орта ғасыр ескерткіштері тілінде кездесетін тарқа-т (атақ, жекешесі тарқа-н), теги-т (атақ, жекешесі теги-н) сөздері құрамындағы -т, теле-ут, түрк-ут этнонимдері

құрамындағы -ут көптік мағына беретіндігін жазады [9, 109 б.].

Көне түркіден келе жатқан көптік мағынаны білдіретін -з аффиксі де көптеген ғалымдардың еңбектеріне арқау болғаны белгілі. 1884 жылы ғылымда көне түрк тіліндегі көптік жалғау мағынасында жұмсалатын -з аффиксі туралы гипотезаны Б. Мункачи айтқан болатын. Кейіннен Г. Рамстедт көкүз (кеуде) сөзінде -з аффиксін нақтылап көрсетіп, ал В. Банг жұп атауларды білдіретін құрамында -з аффиксі бар сөздердің тобын жазады: ikiz (двойня, егіз), aviz (рот, ауыз), омуз (плечо, йык), köz (глаз, көз), т.с.с. Осылайша Б. Мункачидің гипотезасы көптеген ғалымдар тарапынан жүргізілген зерттеулерге арқау болады. Мәселен, Л. Лигети kirkiz, oküz этнонимдерінен -з аффиксін байқайды. Ал Д. Синор түркілік -з аффиксін моңғолдың -с аффиксімен, тұңғыс және оралдық -р аффикстерімен бір қатарға қойып зерттей келе, -з аффиксін ғана түркілік деп танып, -лар аффиксін қоса есептегендегі өзге аффикстерді өзге тілден енген аффикстер қатарына жатқызады [10, 85 с.].

А.Н. Кононов көптік жалғаудың бұл түріне біріншіден оғуз (оғыздар), ikiz (егіз) этнонимдерін, екіншіден жіктеу есімдіктері – жіктік жалғаулары мен тәуелдік жалғауларының -z-ға біткен түрлерін жатқызды. О. Бетлинг бұл аффикстің генезисін I, II жақ жіктеу есімдіктеріне қатысты түсіндіреді [11, 43 с.]. Негізінен ғылымда бұл пікір В.В. Радлов, С.Е. Малов тарапынан да қолдауға ие болды.

Б. Сағындықұлы да жұп мағынасын беретін -з көптік жалғау аффиксінің көне түркіден келе жатқанын жоққа шығармайды. Ғалымның көрсетуінше, көптік мағынаны қазақ тіліндегі біз, сіз жіктеу есімдіктеріндегі -з элементі де бере алады [9, 109 б.].

Көптік жалғауының бұдан өзге -ан аффиксі жайында белгілі ғалымдар К. Гренбек, А. Габен, Д. Синор сияқты ғалымдардың пікірлеріне А.М. Щербак өз еңбегінде тоқталса, мұнан өзге де ғалымдар – М. Қашқари, А.Н. Кононов, Б.А. Серебренников, Т. Жанұзақов бұл аффикстің ерте заманда-ақ көптік жалғау көрсеткіші болғандығын сөз етеді.

К. Гренбек оғлан (юноши), эран (мужи), бодун (народ), кіркін (девушки), А. Габен бұларға қоса орган (огни) сөзінің құрамындағы соңғы дыбыстарды осы көптік жалғауымен байланыстырады. Ал кіркун (қырғыздың қытайша аталуы) сөзімен бірге копан (все) «кон-ан» жөніндегі Д. Синор пікірі де осыған саяды.

М. Қашқаридың айтуы бойынша XI ғасырда оғлан, эран сөздері жекеше түрде де, көпше түрде де қолданылған [12, 74 б.]. Оулан сөзінің семантикалық мағынасы көне түркі сөздігінде: бала, нәрсете, ұл, қыз мағыналарында жұмсалғаны белгілі: оулан beläldi – нәресте жаялыққа оралды, kičig оулан – кішкентай бала, оулан qiz – қыз бала [5]. Демек бұл дәуірдің өзінде -н (-ан, -ән) архаикалық аффикске айнала бастады деген болжам жасауға негіз бар. Көптік жалғауының бұл көне тұлғасы өлі жұрнаққа айналып, қазіргі тілде кейбір түбірлердің құрамында ғана сақталып қалған.

А.Н. Кононов та, М. Томанов та оғлан сөзінің құрамынан осы аффиксті көреді. Ғалымдардың пікірінше, орта ғасырларда эран, оғлан сөздері әлі де өздерінің көптік мағыналарын жоймаған, бірақ кейбір тұстарда -лар жалғауы да қатар жұмсалған (еранлар). Қазақ тілінде ерен сөзі тек жекелік мағынада ғана айтылады. Алайда сыртқы ұқсастығын еске алсақ, үшем (кейде үшен) сөзінің құрамындағы -ем (-ен) қосымшасын осыған жатқызуға болар еді. Дегенмен мұнда жалпылама көптікті білдіруден гөрі топтау мәні басым [13, 138 б.].

Армян-қыпшақ ескерткіштерінде оулан сөзі екі мағынада жұмсалады: а) бала, нәресте, ұл, қыз, жас бала мағынасында: оуланнi sezdım – нәрестені сездім, оулан 7 yil tibinä bolgan – жеті жасқа толмаған бала, igit оуланларнiн – жас жігіттердің, kiz оулан – қыз бала; ә) сот ісін атқарушысы мағынасында: mēsta оулані – сот атқарушысы [14, 1036 с.]. Көне түркіден ерекшелігі оулан сөзінің сот атқарушысы мағынасында жұмсалуды бұл дәуірде оның мағынасының кеңейгендігінен хабар береді. Дегенмен бұл сөздің құрамындағы -ан

аффиксінен жекелік мағынаны ғана көре аламыз, көптік форма оулан сөзіне арнайы -лар жалғауы жалғану арқылы берілген. Бұл көне түркіден келе жатқан көптік жалғауының -ан тұлғасы орта ғасырда көмескілене бастағандығын, нәтижесінде қосымша көптік мәнді білдіретін аффикс қосылғандығын білдіреді.

Армян-қыпшақ ескерткіштерінде er, erän сөздері қатар қолданылады, білдіретін негізгі мағыналары: er кісі, er азамат, күйеу, аға, мықты және жүректі адам, т.с.с. Мысалы, er adam – er адам, χiz ergä barsa – қыз күйеуге шықса (ерге тисе), er χardaš – аға, т.б. Бұл екі сөздің де контексте қолданылуынан көптік мағына байқалады, мұнда бір ғана ерге емес, барлық er адамдарға, күйеулерге тән қасиет, сипат беріліп отыр. Er (er), erän (ерен) сөздеріне -lär (-лер) жалғауының жіңішке түрі жалғанып та қолданылады, қосымша дыбыс үндестігі ережесіне бағынады [14, 491 с.].

Морфологиялық тәсіл арқылы көптік мағына білдірудегі бірден-бір өнімді элемент – -лар, -лер аффиксі болып табылады. Ең көне болып есептелінетін Орхон-Енисей ескерткіштерінен бастап, бүгінгі күнге дейін бұл жалғау өзінің қызметін жойған жоқ. А.М. Щербактың көрсетуінше, лар аффиксі ерте жазба деректерден мәлім және дауыссыздардың ассимиляциясы немесе дауыстылар үндестігі арқылы түркі тілдерінде олардың бірнеше фонетикалық варианттылығы қалыптасқан, олар: -лор ~ -ло ~ -ла ~ -лај ~ -тар ~ -тор ~ -дар ~ -дор ~ -сар ~ -зар ~ -рар ~ -нар ~ -нор ~ -на ~ -ар ~ -а ~ -лар ~ -тәр ~ -лір ~ -лур [10, 82 с.]. Аталған форманттың этимологиясын Г.И. Рамстедт -лар аффиксін моңғол тіліндегі мағыналық жағынан ұқсас келетін -лар аффиксімен салыстырып қарастырды, бұл аффикс (-лар) моңғол тілінде «барлығы» мағынасын бере отырып, ғалымның пікірінше якут тілінде «бірге, бірдей» мағынасында жұмсалатын нар сөзімен сәйкес келеді [15, 59 с.]. Н. Поппе пікірі бойынша, -лар аффиксі көптік мәнді білдіретін екі аффикстің -ла және -р аффиксінің бірігуінен пайда болған. Соңғы

-р аффиксін К. Менгес жалпыалтайлық жинақтаушы аффикс ретінде қарастырған [10, 83 с.]. Дегенмен -лар аффиксі екі аффикстің комбинация тұтастығынан пайда болған деген пікірді алғаш айтқан В. Банг болатын [16]. Б.А. Серебренников те -лар жалғауын көптік пен жинақтық мағына беретін көне екі көрсеткіштен тұратындығын (-л және -р) айтады. Д. Синор -лар жүйесін -л және -р аффикстерінің қосындысы деп қарап, өзге тілдерден түркі тілдеріне енген жалғау деген де пікір айтады [17, Р. 226-228.]. П. Аалто Д. Синордың пікірін қостай отырып, түркілік -лар аффиксінің моңғолдың -лар және қытай тілімен байланыстыра қарайды [18, Р.15-16.]. Ал поляк ғалымы Т. Ковальский өзінің осы мәселеге арнаған зерттеуінде -лар аффиксінің арғы төркіні болжалды санды (бірнеше, көп сөздері тәрізді) білдірген сөз болуы керек дейді [19, 7 б.].

А.Н. Кононов -lar/-lär көптік жалғауының аффиксі жинақтық көптікті білдіретін бірдей мағыналы екі форманттан тұратындығын айтады: -lar – -l+г [20, 82 б.]. В.А. Богородицкий бұл аффикстің қалыптасуын 3 жақ жіктеу есімдігі мен -ар жұрнағының арасындағы ығысудың нәтижесі деп қарайды [20, 16 б.]. Аффикстің екінші -г компоненті де қазіргі кезде жинақтық көптікті білдіретін ерекше көрсеткіш ретінде қарастырылады.

Ғалымдардың зерттеулерін пайымдай отырып, әр дәуірде көптік жалғау тұлғаларының түрліше болғандығына, формалық-мағыналық өзгерістерге ұшырағандығына, мағынасының да тарылып не кеңейіп қолданылғандығына көз жеткізуге болады.

Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің тілінде көптік жалғауларының морфологиялық тұлғасы -т қосымшасы арқылы көрінеді. Бұл қосымша көне түрк жазба ескерткіштері тілінде атақ-дәрежені білдіретін санаулы сөздерге жалғанған: тарқан – тарқат, шад апыт – шад апалар. Сонымен қатар ескерткіш тілінде -лар, -лер формалары да кездеседі: Он оқ беглері будуны коп келті. – Он оқ бектері халқы көп келді.

Келігме беглерін будунын ітіп, йығып азча будун тезміс ерті. – Келген бектерін, халқын көргенде, азғана халық жиылып қашқан.

Көптік жалғауы жалғанбай-ақ көптік ұғымды білдіретін сөздер де кездесіп отырған: 1) ру, тайпа, халық аттарын беретін жинақтық ұғымды білдіретін атаулар: табғач, оғуз, қытан бу үчегү қабысыр. – Табғаш, оғыз, қытан бұл үшеуі қабысар, бірігер. 2) лексикалық мағынасының өзінде көптік ұғымы бар сөздер: Ингек күлүкін оғуз келті. – Сиыр көлігімен оғыз келді. Қарығ сөкдім. – Қарды тазаладым, аршыдым. Қара терім йүгүрті. – Қара терім ақты, жүгірді. 3) зат есімнің алдында оның қанша екенін көрсететін сан есімдер болса, оларға көптік жалғауы жалғанбайды: Йегі йүз кісіг удызығма улуғы шад ерті. – Жеті жүз кісіні бастаушы ұлығы шад еді. Сүсі алты бiң ерміс. – Әскері алты мың еді. 4) зат есімдердің алдында коп (көп), үкүл (бүкіл) сияқты анықтауыш сөздер айтылғанда көптік жалғауы жалғанбайды: Қоп соғды будун келті. – Көп соғды халқы келді. Үкүл ер – бүкіл ер. 5) кейбір қос сөздер ешбір көптік жалғауынсыз көптік мағына береді: Қыз-қудуз буңсыз келүрті. – Қызқырғын қайғысыз (тегін) келетін. Қараханидтер мемлекеті кезеңінде (X-XII ғғ.) жазылған ескерткіштердің бірі – Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегінде көптік жалғауларының ең көп қолданылатын формасы – -лар, -лер, ал қатаң нұсқасы (-тар) кездеспейді: Алплар бірле урушма. – Алыптармен (батырлармен) ұрыспа.

Орхон жазбаларында ұшырасатын көптік мәнді беретін -т формасы арқылы жасалған сөз бір жерде ғана кездеседі: тігін-тігіт. М. Қашқари ерен сөзінің құрамындағы -ен элементін де көптік қосымшасы деп түсіндіреді, дегенмен мынадай ескерту жасайды: «бірақ бұл тұлға аз ұшырасады және қағидаға қайшы. Өйткені көптік қосымшасы -лар, -лер».

Көне ұйғыр жазуларында көптік жалғау -лар, -лер формасы арқылы көрінеді. Жуан буынды түбірлерге -лар формасы, ал жіңішке буынды сөздерге -лер формасы жалғанады: тынлығлар – тіршіліктер, йоллар – жолдар,

орынлар – орындар, дінтарлар – діндарлар, теңрілер – тәңірілер, йеклер – жындар, т.б.

Көптік мән белгілі жалғаулар арқылы да, сөздің лексикалық мағынасы арқылы да, сөз тіркестері арқылы да беріледі. Зат есімнің алдында оның қанша екендігін білдіретін және үкүш, көп сияқты сөздер айтылғанда, оларға көптік жалғауы жалғанбайды. Қос сөздерге де көптік жалғау жалғанбайды.

Көптік жалғауы қыпшақ тілінде дыбыс үндестігіне бағынбайды. Сондықтан оның басқы дыбысы түбір сөздегі дыбыстың ыңғайына қарай түрленіп отырмайды. Буын үндестігіне қарай ол -лар, -лер болып жалғанады: арылар – әулиелер, қойлар – қойлар, ағачлар – ағаштар, алар (олар, аналар), бізлер – біздер, кімлер – кімдер, чақлар – шақтар, ешитіңдер – естіңдер, білмезлер – білмейтіндер, т.с.с.

«Кодекс Куманикус» және «Ат-тухфа аз закийа...» ескерткіштері тілінде бастан-аяқ -лар, -лер көптік жалғауы қолданылған. Ә. Құрышжанов пен М. Зияеваның көрсетуі бойынша, бұлар дауыссыз дыбыстардың үндестігіне ұшырамаған, кез келген дауыссыз дыбыстан кейін осы күйінде жалғана береді. Алайда жуан түбірлер мен негіздерден кейін -лар, ал жіңішке түбірлер мен негіздерден кейін -лер формасы қосылады. Негізінен зат есімдер мен есімдіктерге, заттанған жағдайда кез келген сөз табынан болған тұлғаларға жалғана береді [21].

Көптік жалғаулары, негізінен, екі семантикалық-грамматикалық мағынада жұмсалған: а) белгілі бір заттың, нәрсенің дербес-дербес санап көрсетуге болатын бөлшектерден тұратындығын көрсетеді: ағачлар – ағаштар, бизлер – біздер, тағлар – таулар; ә) белгілі бір адамдардың тобын, жиынтығын білдіреді: кішілер – кісілер, азамлар – адамдар, білмезлер – сауатсыздар. Егер сөйлемде бастауышқа көптік жалғауы жалғанса, баяндауышқа да көптік жалғауы жалғанып, бір-бірімен қиысады. Мысалы, анлар сордулар – олар сұрады, билге тетик кишилер меним сөзим ешитіңдер – білікті, есті кісілер, менің сөзімді тыңдаңдар [22].

Армян-қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде көптік жалғауларының -лар, -лер формалары ұшырасады: ханлар – хандар, тонлар – тондар, йемішлар – жемістер, т.с.с.

Көптік жалғаудың грамматикалық қызметіне қарай семантикалық мағынасы да күшті. -лар, -лер жалғаулары зат есімдерге жалғанып, аталатын заттардың көптігін білдіреді. Сондай-ақ көптік жалғаулар көп адамға тән я ортақ бола алатын заттардың (адамның, нәрсенің) атауларына қосылғанда, сол заттың көп (бірнеше) адамға бірдей, ортақ екенін білдіреді: Hali, ханлар, bunu eskä alñiz, ögütläñiz barçañiz, kimlär ki yarğularsiz yerni. – Енді, хандар, мұны еске алыңыз, жерді жарғылау туралы ұғыныңыз баршаңыз (Каменец жылнамасы, Вена нұсқасы, 31-бет). Da budur Teñriniñ yarğusu, ki Yarix keldi dünyâgâ, da adamlar artix sövdülär хараңууи, ne ki yarixñi (Төре бітігі, 213-бет). – Тәңірінің жарғышылығы дүниеге жарық келтірді, бірақ адамдар жарықтан қараңғылықты артық көрді (Төре бітігі, 643-бет). Yalbarip çolarmen sizdan, çardaşlar, ki neça sarnasañiz, aңgaysen men yazixli Lusig sargawakni bir «Atamiz ki köktäsen». – Сіздерден жалбарынып сұраймын, бауырлар, қанша оқысаңыз да, жазықты пірәдір «көктегі атамиз деп» Лусигті еске алыңыз (Пірәдір Лусиг Псалтырі, Вена нұсқасы, 373-бет). Hartni baduhasel etmägäyisen, yoçsa övündür, neçik атаñi; çarilärni – neçjik analarni. – Қартты қатты ренжітпе, әкеңдей көр, кәрі әйелдерді – анаңдай көр (Дұғалық кітабы, 275-бет).

Ескерткіш тілінде көптік жалғау сын есімдерге жалғанып, субстантивтендіреді, әрі оларға көптік мағына жамайды: Anin üçün boş etär Teñgi, ki uslular tergär baçkaylar, ne türlü isä esä, aңar körä etkäylär yarğusu (Төре бітігі, 204-бет). – Сондықтан Тәңірі парасаттыларға істің егжей-тегжейін тергеп, соған сәйкес жарғыны жүргізуге ерік береді (Төре бітігі, 639-бет). Ki toydurdu džanlarin ačlarnin da džanlarin küsänčlärniñ tolu etti yaçşilix bilä. – Ол аштардың да, құсаланғандардың да жандарын жақсылықпен толтырды (Пірәдір Лусиг Псалтырі, Вена нұсқасы, 423-бет).

Қорытынды

Бүгінгі кезеңге жеткен көптік жалғаулары ұзақ тарихи даму жолынан өткен. Көптік жалғауларының көне формаларының әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері, шығу төркіні, қолданылу ерекшеліктері, қолданылу кезеңдері болған. Кейбір көнерген жалғаулардың көне түрк дәуірінде өнімді қызмет еткендігін бағамдай отырып, бұл формалардың Орхон-Енисей жазулары өмір сүрген кезеңге дейін де болғандығы байқалады. Яғни көптік жалғауы тарихқа белгісіз бір кезеңде жеке сөзден пайда болған. Оның лексикалық мағынасын түркі тілдеріндегі кейбір түбірлер ғана еміс-еміс көмескі күйде сақтап қалған, ал грамматикалық мәні көптік мағына беретін көне жалғаулар арқылы көрінген. Ғалымдардың пікірін жүйелеу барысында көне жазба ескерткіштер тілінде кездесетін көптік жалғауының ең көне формалары -t (-ut/-it), -z (-uz/-iz), -an (-un/-in), -q/-k (-aq/-ek) болғандығы анықталды. Түркі тілдері аглютинативті тіл болғандықтан,

түбірге қосымшалар бірінен кейін бірі жалғана береді. Көптіктің көне формалары тілдің дамуы барысында көнеріп, өзінің мағынасын, мәнін жойған кезде көптіктің басқа формасы үстемеленіп жалғанып отырған. Нәтижесінде алдыңғы аффикс түбірмен сіңісіп, тұтасып, жаңа форма жасап отырған. Дегенмен көнерген аффикстердің алғашқы грамматикалық мағыналарының жойылуы барлық дерлік аффикстерге тән дей алмаймыз. Орта ғасырда өз құрамында дәл осы жалғаулар кездесетін сөздердегі көптік мағына әлсіреп, нәтижесінде -lar, -ler, -dar, -der, -tar, -ter формалары қалыптасқан. Көне түркіден көптік ұғымда қолданылатын кейбір сөздер мен аффикстер орта ғасырдағы армян-қыпшақ мұраларына да ортақ деп айтуға болады. Армян-қыпшақ ескерткіштері тілінде бастан-аяқ көптік жалғаудың -lar, -lär (-лер) формалары көрініс тапқан. Орта ғасыр жазба ескерткіштері тілінде көне аффикстер өзінің грамматикалық мағыналарын толықтай жоғалтпай-ақ, көптік мәнді білдіретін жалғаулар үстемеленіп те жалғанып отырған.

Әдебиеттер тізімі

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі / А. Ысқақов. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
2. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы / Н. Оралбай. – Алматы: Инжу-Маржан, 2007. – 390 б.
3. Исаев С.М. Қазіргі қазақ тілі. Морфология / С.М. Исаев. – Алматы: Өнер, 2007. – 336 б.
4. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности / С.Е. Малов. – Москва: Изд. АН СССР, 1951. – 452 с.
5. Севортян Э.В. Древнетюркский словарь. / Э.В. Севортян. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.
6. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-тегина / П.М. Мелиоранский. – Санкт-Петербург: ЗВОРАО, 1899. – 92 с.
7. Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике / Б.А. Серебренников. – Москва: Наука, 1974. – 64 с.
8. Кононов А.Н. Тюркские этимологии. История и филология стран Востока // Ученые записки ЛГУ. Серия востоковедческих наук. – Ленинград: ЛГУ, 1954. – Вып. IV. – С. 276-280.
9. Сағындықұлы Б. Қазақ тілінің тарихы / Б. Сағындықұлы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 145 б.
10. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков / А.М. Щербак. – Ленинград: Наука, 1977. – 192 с.
11. Bohtling O. Uder dis Jakuten. – St-Petersburg, 1851. – 159 s.
12. Қашғари М. Девану луғат ит турк / М. Қашғари. – Ташкент: Фан, 1960. – 1 том. – 270 б.

13. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы / М. Томанов. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.
14. Гаркавец А. Кыпчакское письменное наследие. Кыпчакский словарь по армянописьменным памятникам XVI-XVII веков / А. Гаркавец. – Алматы: Баур-Касеан, 2010. – 1802 с.
15. Ramstedt G.J. Kleine altaistische Beitrage. Die Pluralendung mo -nar, tu -lar // Введение в алтайское языкознание. Морфология. – Москва, 1957. – С. 11.
16. Bang W. Zura auslautenden n im Altaischen. – TP, 1895. – VI. – S. 220.
17. Sinor D. On Some Ural-Altaiic Plural Suffixes. – 952. – P. 226-228.
18. Aalto P. Altaistica. The suffixes -lar, -nar, -lär. –1952. – P.15-16.
19. Kowalski. Zur semantischn Function des Plural suffixes -lar, -lär in den Turksprachen. – Krakow, 1963. – 77 s.
20. Досжан Р. XI-XII ғ. жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық құрылымы / Р. Досжан. – Астана: Астана полиграфия, 2012. – 328 б.
21. Фазылов Э.И., Зияева М.Т. Изысканный дар тюркскому языку. – Ташкент: Фан, 1978. – 451 с.
22. Айдаров Ф., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі / Ф. Айдаров. – Алматы: Мектеп, 1971. – 272 б.
23. Мусаев К.М. Морфология прақыпчакского языка. Монография / К.М. Мусаев. – Москва: ТЕЗАУ-РУС, 2010. – 274 с.
24. Тенишев Э.Р. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции / Э.Р. Тенишев. – Москва: Наука, 2002. – 767 с.
25. Шаймердинова Н.Г., Невская И.А. Некоторые аспекты истории развития кыпчакских и огузских языков // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. – 2019. – №4 (126). – С.184-199.

М.М. Косыбаев, Б.С. Жиембай

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Историческое развитие категории числа имен существительных в армяно-кыпчакских письменных памятниках

Аннотация. В современной общественной жизни Казахстана важно акцентировать внимание на ценные факты, накопленные в недрах истории. Известно, что богатое наследие кыпчаков, создавших государство Дешт-кыпчаков на просторах Евразии в средние века и внесших свой вклад в мировую цивилизацию и культуру, на разных этапах было написано разными алфавитами. Наследие написанное на кыпчакском языке армянской графикой, основано на религии, литературе, истории, праве, философии, естественных науках и охватывает политические, экономические, исторические и культурные сферы жизни. С XX века армяно-кыпчакское наследие, ставшее предметом пристального изучения ученых, публикуется в зарубежных изданиях, транскрибируется, пополняется словарями и переводами. Со стороны ученых не обошлось без различных научных суждений и взглядов, термин «армяно-кыпчак» был введен в науку, в основу которого легли исследования жизни и быта, культурных связей кыпчаков и армян в средние века. Сегодня возникает необходимость более глубокого изучения языковых особенностей армяно-кыпчакского наследия, написанного в этом масштабном жанре.

Вопрос о категории числа относится к разряду актуальных и спорных вопросов теоретической грамматики тюркских языков, о чем свидетельствует обилие работ по этой проблеме, накопившихся в течение многих десятилетий. Исследование данной грамматической категории тесно связано с историей изучения тюркских языков и имеет древние традиции. В статье на уровне тюркского праязыка рассматриваются аффиксы категории числа имен существительных, а также аффиксы в памятниках средневековья, армяно-кыпчакских памятниках. Статья написана в рамках научного проекта АР13068438 «Универсальное и особенное в языке армяно-кыпчакских памятников».

Ключевые слова: Дешт-кыпчак, история, язык, письменный памятник, наследие, категория, категория числа, имя существительное, этимология.

M.M. Kossybayev, B.S. Zhiyembay

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Historical development of the noun number category in Armenian-Qypchak written monuments

Abstract. In the modern public life of Kazakhstan, it is important to focus on the valuable facts accumulated in the depths of history. It is known that the rich heritage of the Kipchaks, who created the state of Desht-Qypchaks in the expanses of Eurasia in the Middle Ages and contributed to world civilization and culture, was written in different alphabets at different stages. The heritage written in the Qypchak language with Armenian graphics is based on religion, literature, history, law, philosophy, and natural sciences and covers political, economic, historical, and cultural spheres of life. Since the 20th century, the Armenian-Qypchak heritage, which has become the subject of close study by scientists, has been published in foreign publications, transcribed, and updated with dictionaries and translations. On the part of scientists, there were various scientific judgments and views, and the term «Armenian-Qypchak» was introduced into science, which was based on the study of life and life, and cultural ties between the Qipchaks and Armenians in the Middle Ages. Today there is a need for a deeper study of the linguistic features of the Armenian-Qypchak heritage written in this large-scale genre.

The question of the number category belongs to the category of topical and controversial issues in the theoretical grammar of the Turkic languages, as evidenced by the abundance of works on this problem that have accumulated over many decades. The study of this grammatical category is closely related to the history of the study of Turkic languages and has ancient traditions. The article deals with the affixes of the category of the number of nouns at the level of the Turkic proto-language, as well as affixes in the monuments of the middle ages, Armenian-Qypchak monuments. The article was written within the framework of the scientific project AP13068438 «Universal and special in the language of the Armenian-Qypchak monuments».

Keywords: Desht-Qypchak, history, language, written monument, heritage, category, number category, noun, etymology.

References

1. Iskakov A. Kazirgi kazaқ tili [Modern Kazakh language] (Ana tili, Almaty, 1991, 384 p.), [in Kazakh].
2. Oralbay N. Kazirgi kazaқ tilinin morfologijasy [Morphology of the modern Kazakh language] (Inzhu-Marzhan, Almaty, 2007, 390 b.), [in Kazakh].
3. Isaev S.M. Қазирги қазақ тили. Морфология [Modern Kazakh language. Morphology.] (Oner, Almaty, 2007, 336 b.), [in Kazakh].
4. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoi pis'mennosti [Monuments of ancient Turkic writing] (Izd. AN SSSR, M-L, 1951, 452 p.), [in Russian].
5. Drevnetyurkski slovar' [Drevneturk's Dictionary]. Red. E.V. Sevortyan (Nauka, Leningrad, 1969, 676 p.), [in Russian].
6. Melioranskii P.M. Pamyatnik v chest' Kyul'-tegin [Monument in honor of Kul-tegin] (ZVOPAO, SPb., 1899, 92 p.), [in Russian].
7. Serebrennikov B.A. Veroyatnostnye osobnovaniya v komparativistike [Probabilistic justifications in comparative studies] (Nauka, Moskva, 1974, 64 s.), [in Russian].
8. Kononov A.N. Tyurkskie etimologii. Istoriya i filologiya stran Vostoka [Turkic etymologies. History and philology of the countries of the East], Uchennyye zapiski LGU. Seriya vostokovedcheskih nauk [Scientific notes of LSU. Series of Oriental Sciences.], LGU. 1954. P. 276-280, [in Russian].
9. Sagyndykuly B. Kazaқ tilinin tarihy. [History of the Kazakh language], (Kazaқ universiteti, Almaty, 2011, 145 p.), [in Kazakh].
10. Scherbak A.M. Ocherki po sravnitel'noi morfologii tuyrkskih yazykov [Essays on the comparative morphology of the Turkic languages] (Nauka, Leningrad, 1977, 192 p.), [in Russian].
11. Bohtling O. Uder dis Jakuten [], (St-Petersburg, 1851, 159 p.), [in Russian].
12. Kashgari M. Devanu lugat it turk [Divani Lugat at Turk] (Fan, Tashkent, 1960, 270 b.) [In Uzbek].

13. Tomanov M. Kazak tilinin tarihi gramatikasy. [Historical grammar of the Kazakh language] (Mektep, Almaty, 1988, 264 b.), [in Kazakh].
14. Garkavets A. Kypchakskoe pis'mennoe nasledie. Kypchakskii slovar' po armyanopis'mennym pam'yatnikam XVI-XVII vekov [Kipchak written heritage. Kipchak Dictionary of Armenian-written monuments of the XVI-XVII centuries] (Baur-Kasean, Almaty, 2010, 1802 s.), [in Russian].
15. Ramstedt G.J. Kleine altaistische Beitrage. Die Pluralendung mo -nar, tu -lar // Vvedenie v altaiskoe yazykoznanie. Morfologiya [Introduction to Altai linguistics. Morphology.], 1957.
16. Bang W. Zura auslautenden n im Altaischen. – 1895. – VI. – P. 220.
17. Sinor D. On Some Ural-Altai Plural Suffixes. –1952. – P. 226-228.
18. Aalto P. Altaistica. The suffixes -lar, -nar, -lär. 1952. – P.15-16.
19. Kowalski. Zur semantischn Function des Plural suffixes -lar, -lär in den Turksprachen. (Krakow, 1963, 77 p.).
20. Doszhan R. XI-XII g. zhazba eskertkishteri tilinin morfologiyalyk kurylymy [Morphological structure of the language of written monuments of the XI-XII centuries] (Astana poligrafiya, Astana, 2012, 328 p.), [in Kazakh].
21. Fazylov E.I., Ziyaeva M.T. Izyskannyi dar tyurkskomu yazyku [An exquisite gift to the Turkic language] (Fan, Tashkent, 1978, 451 p.) [in Russian].
22. Aidarov G., Kuryszhanov A., Tomanov M. Kone turki zhazba eskertkishterinin tili [Language of ancient Turkic written monuments] (Mektep, Almaty, 272 p.) [in Kazakh].
23. Musaev K.M. Morfologiya prakypchakskogo yazyka [Morphology of the Prakypchak language] (TEZAURUC, M., 2010, 274 p.), [in Russian].
24. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskih yazykov [Comparative historical grammar of the Turkic languages] (Nauka, Moscow, 2002, 767 p.), [in Russian].
25. Shaimerdinova N.G., Nevskaya I.A. Nekotorye aspekty istorii razvitija kypchakskih i oguzskih jazykov [Some aspects of the history of the development of the Kypchak and Oguz languages] Bulletin of L.N.Gumilyov Eurasian National University. Political sciences. Regional studies. Oriental studies. Turkic studies series. 2019. No. 4 (126). P.184-19, [in Russian].

Автор туралы мәлімет:

Қосыбаев Мираc Махмедінұлы – Ph.D., доцент, халықаралық қатынастар факультетінің деканы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жиембай Бибігүл Сәуірқызы – Ph.D., түркітану кафедрасының доценті м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kossybayev Miras Makhmedunovich – Ph.D., Associate Professor, Dean of the Faculty of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zhiyembay Bibigul Saurovna – Ph.D., acting Associate Professor of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.